

ALEXA KÁROLY

„A Szentírás nem olyan, mint más könyvek”

A MAGYAR BIBLIA ÉS A MAGYAR IRODALOM

A címbeli állítás háromszáz éves, *Bethlen Miklóstól* való. És – hogy mi is a Biblia? – kérdeznék az Irodalom, ha egy ilyen kérdésnek egyáltalán lenne értelme... De válaszunk azért lehet. A Biblia foglalatja mindannak, ami az irodalomnak is anyaga és tárgya, témája és eszköze. A Biblia – ha eltekintünk attól, amitől nem lehet egy pillanatra sem eltekinteni: a Könyvek könyve üdvtörténeti szerepétől – maga a teljes szókincs, ugyanakkor és ennek megfelelően, a Biblia minden fontos emberi helyzet, kihívás, érzelem és történet gyűjteménye. Egyszerre Isten „igéje”, és az embernek a „szava” – közös nyelv tehát, amin Isten üzen, s amit az embernek érdekében áll megérteni, tisztelni és elfogadni, de a Bibliában az ember is megszólítja Istent, akinek az összes kérdésre érvényes válasza mindössze ennyi: „Vagyok, aki vagyok”. A Biblia egyszerre a kinyilatkoztatások könyve és a talányoké, kristályosan tiszta és mégis rejtélyes, és – egyebek mellett – azért tudja lelki utazásokra hívni az olvasóját, mert a kérdésekre néha távoli szöveghelyeken rejti el a választ.

A teljes Szentírás magyar szavakba foglalójáról, *Károlyi Gáspárról* írja *Németh László*, hogy „ő a szándék, aki magyarul akarta hallani és hallatni Istent, s mert nagyon akarta, hallatta is.” És – folytatja – a Vizsolyi Biblia „nemcsak Isten magyarba ültetett igéje, de egy változatos és kimeríthetetlen költői antológia” is. Tehát mindennemű később irodalmi alkotás forrása, ihletője, témakínálata és zsinórmértéke. A magyar nyelvű Biblia létezése olyan ajándéka a reformáció századának, ami nélkül nincs magyar beszéd, azaz tudatosult magyar sors. A nemzeti élet fundamentuma is tehát. „Nincs egyetlen magyar könyv sem, amely a Bibliához hasonlítható erővel tudná olvasóját bekapcsolni a magyar történelem és sors egységes, eleven láncolatába, mert egyik sem teremthet olyan közösséget olvasóinak sok száz éves tábora között, mint ez”, írja a „Könyvek könyve” magyarul megszólalásának háromszázötvenedik évfordulóján *Makkai Sándor*, és ihletett egyházi férfiúhoz méltó képpel összegezi az Úr és a mindenkori hívő ember bibliás kapcsolatát: „Mint egy aranyvetélő, sző egybe az Isten magyar beszéde (mindannyiunkat) századok hitvallóival, nagy építőivel, tanítóival, gondviselőivel, szenvedőivel...” Ez a magyar könyv természetesen attól érvényes a letűnt és az eljövendő nemzeti századokban, hogy az egyetemesség foglalatja: nyelven túli beszéd is, ami összeköti a bábeli világ embereit.

*

Senki nem becsüli le a gönci prédikátor nagy munkáját megelőlegező bibliafordítókat, a kódexszövegek magyarítóit, aztán *Komjátit*, *Pestit*, *Sylvestert*, *Méliuszt*, a legkevésbé *Heltait*, és talán még a katolikus testvérek is belátják, hogy az ő „*Káldijuk*”

sem vetekedhet hatásosságában a Károlyi-bibliával. (Az elkötelezett katolikus *Babits Mihály* is ezt veszi alapul a Jónás könyvéhez.) Károlyi magyarázatát okkal tesszük macskakörmök közé, „a Károlyi”, hiszen – tudvalevően – már a második kiadásával, a *Szenczi Molnár*-félével megkezdte a maga máig tartó lassú és megfontolt, ám folyamatos szövegmódosításait, úgy hogy nem „erodálódik”, hanem valamiként mégis „Károlyi” marad: irodalmi nyelvünknek összegezöje és első állapotrögzítője, aminek ha a hajlékonyság nem is a legfőbb jellemzője, de az erő annál inkább. A XVI. század legvégének a magyar nyelvtől a biblia rögzítette a későbbi korok nyelve, grammatikája és szóhasználatára, de folyamatos nyelvi kínálatot jelent századokon át a szóhasználatban és hasonlatokban oly szívesen megnyilvánuló magyar észjárásnak is. És ott tornyosul atyafiságos eréllyel és szeretettel – a Teremtő kérlelhetetlen szigora az egyik, a Megváltó bűnbocsátó szelídsege a másik póluson – az irodalom későbbi művelői előtt, legyenek katolikusok vagy protestánsok, vagy akár bibliás magyar zsidók. És ott van az ünnepekben és ott van a köznapokban is.

*

A Biblia – a konkrét szöveget nézve, természetesen a Károlyi-biblia – több mint négyszáz éve olvasmánya a magyarságnak, de történeteivel, imaformáival, példázataival, szóhasználatával részese a szóbeliségnek, a kisebb-nagyobb közösségeket összekapcsoló kommunikációnak is. Ha a folyó beszédben valami futó emelkedettséget, netán halvány archaizmust észlelünk, okkal gyanakodhatunk a bibliai örökségre. Legnagyobb irodalomtörténészünk, a partiumi *Horváth János* pontosan fogalmaz: ez a példátlan sikerű munka „máig befolyásolta és régies ízben konzerválta az egész református magyarság vallásirodalmi nyelvét, részben élőbeszédét is..., beletartoznak abba... idegenszerűségei is, melyek a bibliai 'szent nyelvek' örökségeként származtak át reá, s melyeket olvasói ma már csaknem valami ősi, gyökeres magyarság maradványaként hajlandók becsülni.” De a „szállóigévé” vált szavak, szókapcsolatok, sőt közmondások használatakor többnyire eszünkbe sem jut a bibliai örökség tudatosítása, és az sem, hogy ezek esetében nyomozni kezdjünk: vajon a magyar biblia szólal meg itt, vagy a sokszázados magyarföldi latinitás emléke. Két úrnak szolgálni, oldalborda, egy tál lencse, őrizni, mint a szeme fényét, megbélyegzettség, ég és föld között, nincs új a nap alatt, aki másnak vermet ás..., aki szelet vet..., meglátni a szálkát a másik szemében, konkolyt hinteni, kő kövön nem marad, a szem a lélek tükre, bogarat tesz a fülébe, a baj sosem jár egyedül, a vér szava, ár ellen úszni, nem éri fel ép ésszel, vak vezet világtalant – és így a végtelenségig az élőbeszéd formuláiból, amiket gyanútlanul használunk. (*Csizmadia Károly* bibliai gyűjtése mintegy hatszáz idézetet tartalmaz.) Ám ha azt mondjuk-halljuk, hogy manna, Ponciustól Pilátusig, damaszki út, a harag napja, áldozati bárány, elválasztani az ocsút a búzától, egyiptomi sötétség, az vesse rá a követ..., hamis próféta, farizeus, hegyi beszéd, tamaskodik, plántál, kakasszó, vámszedő, atyámfia, gyöngyöt a disznók elé..., ha Isten velünk, kicsoda is ellenünk – akkor bizony már megakadhat a beszéd, vajh' honnan is jönnek ezek a szavak, szólások? Az istentiszteletről? Egy versből, regényből? Viszont ha ezt halljuk vagy mondjuk imádkozva, hogy „lészen eljövendő”, „egy futamatnyi”, „sem azé, aki

akarja...”, „perelj, Uram, perlóimmal”, „isszátok e pohárt”, „bizony elrejt engem az ő hajlékába a veszedelem napján”, „evangyéliom”, „a szeretet hosszútűró...” – akkor biztosan vagyunk abba, hogy ugyanaz a forrás buzog előttünk-bennünk, mint századok magyarjaiban. Idevágó adalékként emlékeztethetünk *Tóth Béla* klasszikus Szájrul szájra címen kiadott szólásgyűjteményére, ami a Bibliából (zömmel a latin „eredetire” hivatkozva) mintegy kétszáz szállóigét szed össze: a bábéli zürzavartól az egyiptomi húsos fazekakig, az aranyborjútól Balám szamaráig és onnan, hogy a nép szava Isten szava odáig, hogy a gyertyát véka alá rejtteni... És jó tudni, hogy a néprajz mennyi példát volt képes begyűjteni a paraszti köznévvé vált bibliai szavakból... *Csúry Bálint*, a remek Szamosháti szótár megalkotója emleget olyan tájnyelvi közszavakat, amelyek a generációs bibliai mesemondásokból csapódtak ki: „gyehenna” (a városnak ama része, ahol a bordély volt), „lázár” (nyomorék és koldus), „manna” (a málna helyett), „pilátus” (vakoskodó, álmos ember). És ugyanő hoz példát arra is, hogy olykor egy-egy ugyancsak „károlyis” szólás lehet későbbi korrekció eredménye. Pl. „a Siralom völgye” – a zsolttárok Vallis lachrymarum-a – *Szenczi Molnárnál* csomósodik ilyen tökéletessé, az őskiadásban kissé terpeszkedően szerepel: „által menvén a víz nélkül való völgyeken”. (*Káldinál* a szintén szépen hangzó, de talán kevésbé zord „könnyhullatások völgye” áll.) *Csúry*, aki egy kis Szatmár megyei református falu szülöttje, azt is fölemlíti, hogy az itteni gyermekek a Bibliából és Zsolttárból tanulták meg a folyékony olvasást.

Ám a magyar nép bibliai „tudásának” alighanem a leglátványosabb dokumentuma *Lammel Annamária* és *Nagy Ilona* gyűjtése és összeállítása, amit Parasztbiblia címmel, azaz szinte műfajalapító eréllyel jelentettek meg, vagy harminc évvel ezelőtt, s aminek súlyát olyan tekintélyek is növelik, mint *Erdélyi Zsuzsanna*, az előszó írója és *Somogyi Győző*, az illusztrátor. Mi is ez a könyv? „Megkonstruált” szövegszerkezet, hatalmas, soha nem létezett kegyes korpusz, aminek minden szava valódi és minden szava utánérzés, alanyi epika, „hamisítvány”. Áhíthatos népköltés és a legszentebb szövegek profán felülírása. Minden mondatában hitbéli elkötelezettség és mesemondás. Hol együgyűen utánoz, hol önfeledten szabad, profán és frivol. A magyar népi apokrif, amiről soha senki így-egyben nem tudott: aminek darabjai hol innen, hol onnan bukkannak elő, nem számít, ki katolikus, ki protestáns, ki várvidéki, ki erdélyszéli magyar. Ezek a kistörténetek szerveződtek össze egy pszeudo-szentírássá. Ahogy a Biblia a kultúratörténet műfajilag legszínesebb „antológiája”, s erről maga „mit se tud”, úgy a Parasztbiblia kitalálói és továbbmondói a legkevésbé se törődnek azzal, hogy most éppen ima szól a szájukon, példázat, mítosz, spirituális vagy kacagtató anekdota. (A kiadvány elő- és utószava figyelemre méltó alapossággal vázolja föl azt a nehezen meghatározható terrénumot, ami a bibliai kánon valamint az apokrif iratok és a folklorizálódó szövegek között terül el, s amiből a „parasztbiblia meríteni” tudott.)

*

És mindezek mellett örömmel észleljük, ha az irodalom is tanúskodik eme szellemi-lelki-nyelvi kincstár elevenségéről. *Jókai Mór* kikezdzhetetlen könyvcíme, A kő-

szívű ember fiai, Ézsaiásra megy – alighanem önkénytelenül – vissza, *Arany* szatírájában, A poloskában a „légió” szó Márk és Lukács evangéliuma nyomán kerülhetett a költő tollára, a „Kiáltás város!” viszont biztos, hogy tudatos allúzió *Szabó Magdánál* (Ézsaiás), amiként *Móricz* halhatatlan regénycíme, a Légy jó mindhalálíg (Jelenések könyve) is. Ám az, hogy pl. *Kosztolányi* szép vallomása, a „Van már kenyerem, borom is van” tudatos rájátszás-e a Bírak könyve vonatkozó helyére, abban már nem lehetünk biztosak.

Az irodalom és a népelet mint a biblikus szellemiség hordozója... – álljon itt négy rövid irodalmi példa. Mint négy kiélelt kép a nyomorúságos magyar félmúltból. De lehetne akár negyven is, vagy még több.

Szabó Dezső másfél évvel éhen pusztulása s egyben a második világháború vége előtt fejezi be emlékiratát: Életeim cím alatt. A kolozsvári gyermekkor felnövesztő csodái mögött ott a család folyamatos szegényedése és a szerepjátszó kor üres pátosza, nótás nyomorúsága. Árpád nevű fivére egy árokban végzi, amikor még nincs negyven éves. Csodás küllem, csupa tehetség, de „elficamodott lélek”, akaratgyengeség, lustaság, alkoholizmus, lopás, eltűnés. Míg egyszer egy éjbe nyúló estén ott áll az ajtóban mozdulatlanul, elmondhatatlan látványként, az elmúlt évek „nyomor-bozótjában”. „Anyám kivitte Árpádot a kamarába, hol mindig egy kész vetett ágynemű volt számára. Anyám még vagy két óráig fenn volt. Mindegyre megjelent: ételt, forró feketét, mosdóvizet, szappant, tiszta ruhákat vitt a tékozló fiúnak. És a fekete táblájú bibliát... Apám hegedült belevesző szilaj bódulással.” Tehát a Biblia: ha „dobzódba” eltékozoljuk is magunkat, mindig ott lehet valahol mellettünk utolsó fogódzóként.

Örkény István: A 137. zsoltár. Életkép a második világháborúból, a front mögül – erdőirtást végző munkaszolgálatosok. Ez egyikük haldoklik a hevenyészett műtőasztalon, meztelenül, remény nélkül. Talán zsidó, talán nem. Felül és halkán elmond egy verset, egy „nem közönséges verset”, ez a 137. zsoltár, „annak is valamilyen régi református fordítása”: „Babilonnak vizei mellett ültünk, és siralommal, Sion emlegettünk. / Hegedűnket azon a földön fűzfákra függesztettük...” Ez a vers Károlyinál – az 1803-as kiadásban – így kezdődik: „A Babilonnak folyóvize mellett ott ülünk vala, és sírunk vala; mikor megemlékeznénk a Sionról. / A fűzfákra felfüggesztjük vala hegedűnket...” (És ne feledkezzünk meg az újabb magyar költészet egyik legelhíresültebb darabjáról, *Gergely Ágnes* 137. zsoltáráról sem, amely az évezredes zsidó panaszt a magyar nemzeti verskánon – ha van ilyen – megvalósítójával, *Arany János*-sal köti össze.) Tehát a Biblia szava: az életen túli helytállás beszéde.

Csoóri Sándor, a valahai pápai diák, mondja egy interjúban tíz évvel ezelőtt: „amióta tudok ’tájékozódni’ a Bibliában, nagyon gyakran előveszem. Verseimben Jeremiás próféta nagyon sokat szerepel. Jób szintén. Aztán különösen is mindazok az ószövegségi nagy alakok, akik saját népükkel-nemzetükkel ugyanolyan harcban voltak, mint amilyenben a magyar írók általában.” Egy fotóalbum ajánlójából: „Könyvek helyett történetek vették körül, a családi legendárium szerint haldokló nagyanyja lökte az irodalom felé, és a régi életformától minél messzebbre, amikor az újszülött

feje alá csúsztatta gyűrött és megsárgult Bibliáját: 'az új sarj írástudó legyen. A tudásé és a törvényké...' Tehát a Biblia: az írás. Azaz: írástudás és törvénytudás.

Csalog Zsolt Parasztrehány című könyve a hetvenes évek egyik legjelentősebb alkotása. Egy alföldi parasztszony meséli el benne az életét: a mondatokat a magnetofon rögzíti, a mondatok összességét a regényes írói elhivatottság. Muharos Bálintné János fia – Angliába kerül 56-ban – „Nem tudom máig se, mír ment el János..., tán csinált valamit Pesten...” – onnan küldi leveleit a szüleinek, meg a csomagokat, amiket itthon kiárulhatnak, villanyszámlára meg egyebekre. Kakaó, füge, borotvapenge, ruhaszövet, egy nadrág (a zsebében tűzke), nejlonharisnya, bors, kendők, effélék. Itthonról levelet kap, de a borítékban van más is. „Tudatom, hogy eddig 3x kaptam a zoltárból egy-egy részt és nagyon örültem neki jó olvasgatni és énekelni néha. Tessék küldeni Édesanyám tovább...” Majd: „Éppen most rakosgattam össze a zoltárokat már fele körülbelül itt van ha itt lesz mind az egész, szépen beköttem...” Tehát a Biblia (ha olvasva, ha énekelve) az örök haza palackpostája a mindenkori bujdosásban.

*

A XVII. századtól szinte észrevétlenül folyik a magyar Biblia térhódítása a háborúktól, természeti csapásoktól, felekezeti ellentétektől, politikai viszályoktól sújtott országban, azaz a vigasz érvényes szavait és példázatait kereső lelkekben. Olyan férfiak segítségével, mint *Szenczi Molnár Albert* (akinek Psalteriuma adja a másik nagy korpuszát a mondható-énekelhető isteni igének), valamint *Tótfalusi Kis Miklós* és *Komáromi Csipkés György*. (A zoltár és a zoltárok éneklése akár különálló fejezeteként is számon tartható a magyar művelődés történetében, de semmi nem indokolja, hogy mellőzzük, ha az „egész” Biblia jelenlétének századait szemléljük.) Irdatlan kutatómunka volna számba venni ennek a századnak, majd a következőnek az írásbeliségében azokat a motívumokat, témákat, formai hagyományokat, stiláris emlékeztetőket, amelyek a bibliás elkötelezettséget dokumentálják. Mindazonáltal egy-két jelentős prózai alkotás így is fölhívja magára a figyelmet, azt előrebocsátva, hogy esetükben nincs, nem lehet szó belletrisztikáról; köztudott, hogy az esztétikai igény és a fikcionalitás hiánya a hagyományos történeti vagy konfesszionális elbeszélő formák között tartja még ezeket a jelentős munkákat.

A versek áttekinthetetlen tömegének meghatározó hányada él a bibliai hagyomány ilyen-olyan elemeivel; tudjuk, a rekatolizáció és a protestáns felekezeti emancipáció korszaka ez. Rengeteg a kéziratossá válnak, a dicséret, a zoltáros bűnbánati darab, a halotti búcsúztató, egyes bibliai történetek megverselése, ami vagy a nyomtatás felé, vagy a folklorizálódás irányába fordul majd. (Csak közbevetőleg: különös kedélyes példákkal szolgál pl. a kollégiumi költészet, mint afféle speciális „közköltészeti” forma- és műfaj-együttes majd a felvilágosodás korában. Jákob és a „szakállas Kanahán megöszült főpapja”, Dávid és Betsábé, Jónás és Salamon, Nive és a Példabeszédek, Szent Péter, sőt a Seregek ura stb. ott hemzsegnék mint blaszfémikus „emlékeztetők” a jóvérű diákhumor verses dokumentumaiban, egy fürdőző leányzó mint a „Bethesda angyala” ábrázolódik... Sőt a „Tóbiás kutyájával” nem áttal

a kálvinhitű ifjú a katolikus Bibliára is utalni, hiszen a „deuterokanonikus” Tóbiás könyvét a protestánsok apokrif szövegnek ítélik. *Csokonai* bizvást ebbe a körbe sorolható verse, a Rút ábrázat s szép ész érzéki kisenciklopédiája az ironikus biblikus utalásokat: „Lélektelen szép test és pengő cimbalom”, „Ilyen volt a Jónás féltésű tőkje”, vagy „Szép Absolonnak” szólva: „Frizérozott hajad hosszan fedí nyakad”). Százával születnek a zoltárparafrazisok és bibliás motívikájú gyülekezeti énekek ebben a két században és a „jeremiádok” is szinte önálló epikolirai műfajjá válva zengik a „magyar Sion” keserveit; s a „jajos” énekek szinte észrevétlenül fordulnak a XVIII. század honsírató-bujdosó költészetébe. Elmondható, hogy a Biblia nyelve ekkor válik a nemzeti-lírai köznyelv meghatározó vonulatává.

*

A Biblia beépülésére a költői köznyelvbe, a költői szóhasználatba számtalan spontán formában jelenik meg, ami azt jelenti, hogy a neves (pl. *Petrőczy Kata Szidónia*) vagy névtelen szerzők köztudottnak veszik: közönségük ugyanabban a műveltségi térben él, ahol ők. Nem kell magyarázkodni, forrást idézni, ha *Bocskait* vagy *Bethlent* „keresztyén Gedeonként” nevezik meg, ha a bajból való megszabaduláshoz Jónást és Dánielt említik argumentumként, és az is természetes, hogy a rabságba hurcolt prédikátorok sorsa egyszerre hívja elő Siont, Rákhelt, a fenevadat jövendőelő Páth most, meg a „hátra vert” fáraókat. Megjegyezhető, hogy a gályarab prédikátorok sorsa, „halálra sententiáztatása” majd csodás megmenekülése, és maga az ellenség közötti zoltáros kiszolgáltatottság alaphelyzete, valóságos nemzeti toposszá vált a XVII. század végszakasza után, a művek a maguk súlyos biblikus hivatkozási hálójával egyetemben. *Kocsi Csergő Bálint* Kősziklán épült ház ostroma című latin nyelvű munkája *Bod Péter* magyarításában olvasható, s már a címe is utalás Máté és Lukács egy-egy közismert helyére. *Szabó Lőrinc* Tücsökzenénéjének emlékezetre méltó 110. darabja mellett (A gályarabok szobra), „ami van / emberség bennem, mind abból fakadt, / hogy sirattam áldozataidat”, említhető anekdotikus apróság, hogy *Jókai* csodapolgárának, Berend Ivánnak egyik őse is gályarab prédikátor volt, s hogy két jeles nőíróknak a XX. század második feléből, *Nemes Nagy Ágnes* és *Szabó Magda* is gyakran hivatkozik gályarab őseire, mint a hitben való megállás lelki támasztékára, de az igazán jelentős megidézése a kornak és a prédikátorok „babiloni fogságának”, az *Moldova György* hajdani, hajdani – regénye, a Negyven prédikátor. Ez *Kocsi Csergő* memoárjának modern átirata, amely nemcsak a tárgy feldolgozásában, hanem az előadás modorában is hű az eredetihez. Természetesen a biblikusságban is. Ő is utal Páthmosra, idézi a Jelenések könyvéből a „Láttam egy oltárt...” kezdetű szakaszt, utal Pál apostolra, előveszi Jeremiást, a 86. zoltárt stb. Értelemszerűen a Károlyi-féle fordítást használva mindehhez.

A Biblia állandó jelenlétét a mindennapi életben az ismertebb kismestereknél az is mutatja, hogy magától értetődő náluk egy-egy szöveg újrafordítása, különösebb műköltői ambíció nélkül, esetleg csak ajánlatként gyülekezeti felhasználásra. Ilyen például *Fazekas Mihály* 127. dicsérete, *Ráday Gedeonnak* a „XV. Soltár szokott nó-tájára” szerzett parafrazisa, *Földi János* tucatnyi fordítása és töredéke, Mózes 4-től, Hóseáson át Sámuel 2-ig. *Pálóczi Horváthtól* nagyon gazdag anyag hagyományozó-

dott tovább, amelyben a gyűjtések darabjai mellett saját Énekek éneke átköltések éppúgy vannak, mint ma is templomi használatban lévő dicséreték (L. Református énekeskönyv 324., 331., 332., 369., 375.)

A Felvilágosodás és a Biblia vagy általánosabban a felvilágosodás és a bibliai protestantizmus kapcsolata – spirituális értelemben – se gazdagnak, se alaposan feldolgozotttnak nem mondható (ide értve a komoly református kapcsolati hálóval rendelkező *Bessenyeit* éppen úgy, mint *Csokonait*), a „jellegét” – a hit, a nyelv, a családi hagyomány, az esztétikum, az antidogmatizmus, a felszabadult ízlés sajátos, szinte frivol elegyét – illusztrálandó, álljon itt egy idézet *Kazinczy Pályám* emlékezetéből. Kelet-magyarországi kisúri életkép a Felvilágosodás századából. „Atyám a legreligiózusabb ember vala, akit képzelhetni; meleg tisztelettel vonattatott mindaz felé, ami szent, ami jó, ami nagy. Reggel velünk, estve mindig cselédjeivel, ha felekezetéhez tartoztak együvé végzé el imádságát, estve zsoltárt is énekelve hozzá, mint atyja s nagyatyja... A kézsmárki tót deák bennünket a német nyelv tanulásába egy képekkel gazdag biblia olvastatása által vezetete, s én történetből Esaiásnak valamely részét olvastam meg a kép mellé. Elragadtatva érzém magamat a próféta munkájának poétai szépségei által, és mivel a nyelvet nem értém, ahogyan illett, kivettem az atyám magyar bibliáját, s most éjjel-nappal a prófétákkal mulattam magamat, míg az Apokalipszis eliszonyítja, Atyám örülve látá, hogy nyomdokait járom, s a Pál leveleit adá kezembe; de Pált én olvasni soha nem tudtam. Eltolt az iskolás hidegség. Ellenben az Újtestamentum históriás könyvei, s még inkább amit az Óban találtam, még a *Hübner* gyilkoló előadása mellett is kedves olvasásaim maradt, szinte öreg napjaimig.”

*

Ha a kivételesen érzékeny és hitének mélyen elkötelezett – barokk – személyiség olyan helyzetbe kerül, vagy olyan cél érdekében kényszerül a tollhoz nyúlni, amikor alkata minden energiájára szüksége van, akkor a Biblia lehet számára az utolsó támasz. A XVIII. század két nagy emlékirói teljesítménye, a *Bethlen Miklósé* és a *Bethlen Katáé* jól példázta ezt. Olyannyira, hogy a XX. századi magyar reformátusság egyik legjelentősebb írója, *Németh László* a kancellárról remek esszét, „árva” Katáról meg színdarabot írt. (Utóbbi főhőse lesz az – akkor még – erdélyi *Kocsis István* monodrámájának is.)

Bethlen Miklósról túlzás nélkül kijelenthető, hogy ő a „legbibliásabb” író-politikusa (és egyik legtisztább lelkű férfia) a magyar századoknak. Az „egy bizony örök Isten nevében” fog hozzá élete leírásához bécsi börtönében, s már a második mondatban ott a hivatkozás a Zsidókhoz írt levélre és Jeremiásra. S az Előljáró beszédnek első öt szakaszában, mintegy tucatnyi lapon kb. ötven bibliai hivatkozást illetve idézetet lehet találni. Citátumai jórészt latinok, ami azért természetes, mert nem sokon múlt – mint közli –, hogy a memoárt is ezen a nyelven írta volna meg. (Hasonló módon idézi – hol latinul utalva, hol magyarul kivonatolva – a Bibliát *Tótfalusi Kis Miklós* Mentsége is. Ő műve végén pl. egy supplicatiójára hivatkozik – „a végzetlen és igen káros tekergést elunván –, és itt – kérvénye impurumában – magyarul adja meg a bibliai helyeket, amikre hivatkozni kényszerül.) „Kívántam tanulni – írja tehát

iskoláztatása kapcsán Bethlen – valamikor lehetett, olvastam, még vadászó napjaimnak estvéin is, kivált a bibliát.” Kapcsolatát a „Könyvek könyvével” emlékirata híres passzusában így összegezi: „Vitézi, hadi állapotra is vágódtam ifjantan... A tudományok dolgában kivált a theologicum, mathesis és historicum studiumra és az olvasásra nagy inclinatióm volt; az egész bibliát ifjantan minden esztendőben egyszer általolvastam ab anno 1661 usque ad annum 1684, azaz huszonzháromszor rendesen, kezdetitől fogva végig, és azt mindenkor születésem napján 1-a septembris kezdettem, s akkorra el is végeztem hiba nélkül, sem út, sem vadászat, sem tábor azt el nem bontotta, hanem osztán a német üdöbéli sok deputatio, comissariusság, tanács és egyéb szörnyű gond és elvonattatások; de azután is együtt-másutt való forgatása s olvasása felette kedves volt, rabságomban pedig egyetlen egy kenyere volt lelkemnek, azzal élek máig; azt is adom tanácsul gyermekemnek, hogy minden könyvek felett olvassa, szeresse a bibliát, szintén úgy, mint én. És azt tanulja meg mind ő, s mind más akárki: hogy a szentírás nem olyan, mint más könyvek, melyet ha mikor az ember elolvas először, mint újság kedves, mulatságos, de azután minél többször az ember olvassa őket, annál inkább megúnja. Ellenkezőleg vagyon a biblia. Első olvasásra, bizony úgy tetszik, sovány, de minél többször olvasod, annál ízesebb, csakhogy olvasd imádsággal, ahol nem érted, magyaráztasd meg tudós emberrel, és a paralellus locusokat keresd rá; megládd bizony igaz Zsolt. 19: 8. 11. (Azaz: „Az Úrnak törvénye tökéletes, megleveníti a lelket; az Úrnak bizonyosság tétele biztos, bölcsés teszi az együgyűt” stb.)

Bethlen Miklós unokahúga, *Bethlen Kata* az erdélyi „szigetlet” emblemikus képviselője, akinek önéletírása – talán lejegyzője szándéka ellenére is – a mind uralhatatlanabb vallásos szenvedély, irodalmunkban szinte példátlan hőfokú, megörökítése. (Tudjuk persze, hogy ennek az indulatáradatnak a megnyilvánulási tere az írókamra és imádságos szoba magánya – életében jól megfért a mindennapi dolgok intézésével, nemes közéleti buzgólkodásával.) Egy szűk és mind beszűkültebb sors és tudat csak a mélybe és az elragadtatás magasába képes kitörni. Mit sem törődik a műfaji egyenműséggel: emlékező passzusait imákkal és levelekkel váltogatja. De a keze ügyében mindig ott van a Károlyi-biblia. Hol idézi a pillanatnyi helyzetéhez, illetve pillanatnyi mondandójához vágó bibliai helyeket, hol meglelészik csak egy-egy „hívószó” beleszövésével a szövegmenetbe. Művének előljáró beszéde bizonyágtétel Isten mindenhatóságáról és bölcsességéről. Amihez mi mást hívna érvként, mint Isten szavát? „Az Istennek bölcsessége mélységes, meglábolthatatlan, utai megtudhatatlanok; ítéletei végére mehetetlenek...” És: „Az Isten beszédében bővségesen találatnak erre világos példák...” És azonnal idézi szóról szóra azt a két jellegzetes helyet, amelyben Isten azokat „látogatja meg szorosabban”, akik közelebb vannak hozzá: 3 Mózes 10. 3. és Zsidókhoz írt levél 10. 6. Ezzel pontosan – s alighanem tudatosan – meghatározza a maga „keresztviselésének” spirituális mögöttesét. Mindenesetre hivatkozásainak zöme egyszerű utalás, biztos benne, hogy feltételezett olvasójának ez is elég. Amikor a maga kikényszerített „közösködését” említi a katolikusokkal, odaveti, hogy „micsoda szoroson megparancsolta az Isten az Izrael népének, hogy a kannanésusokkal

sógorágót ne szerezzenek.” Tudja, hogy nyilvánvaló: mindenki ismeri Mózes első könyvét. Vagy egy imádságban: „mondjad ezt szegény lelkemnek mint Zákéusnak” – Lukács evangéliuma. „... bízom erősen, hogy a Sarepta-béli özvegygel nékem is kiszolgáltatja az én Istenem a kevésből az elegendőt” – ez Illés próféta menhelye volt, mint arról a Királyok könyve tudósít. „... Jonathánt a vessző végén megkóstolt mézcskével megújította” – Sámuel első könyve. S előfordul, hogy szó szerinti pontossággal idézi a bibliai helyet, de nem érzi szükségét hogy jelezze: a talentumot elásó gonosz szolgálóról Máté apostol tudósít.

*

A magyar nemzetpolitika, kultúra, művelődés és irodalom alighanem legnagyobb alakjait felvonultató százada, a XIX., aminek végpontjain talán *Kölcseyt* és *Adyt* kell látnunk, miközben vívta harcát a nemzeti emancipációért és a társadalmi igazságosságért, hol zajosabb, hol csöndesebb küzdelmét hozta a hívó és az észelvű világgépnek is, a bibliára hivatkozó szellemnek és magatartásnak és vele szemben az auklarista-liberális eszmerendszernek. Mind kevesebben vannak azok, akinek életeszményeit és mindennapjait a keresztény-keresztyén létszemlélet határozná meg. A hit helye a templom, az iskola, esetleg a család élet, állítja, ha nyíltan nem is túl hangosan, a szekularizálódó közszellem. A biblia azonban továbbra is „használatos” lehet az irodalomban éppen úgy, mint a politikai retorikában. Sajátos ellentmondás, hogy a deszakralizáció abban a korban erősödik fel, amikor a biblia valóban a közműveltség alapja lett, mint – természetesen állandóan korrigálendő – nyelvi kánon, mint a szép-irodalom megújításának, illetve költői fölerősítésének eszköztára és mint a nemzeti kulturális meg politikai hagyomány példázatokkal szolgáló fundamentuma, egyszóval mint hivatkozási alap. A bibliai műveltség természetes eleme lett a nemzeti kultúrának, a társadalmi helyzettől függetlenül, legfeljebb a használt biblia nyelve, illetve a fordítás teológiai elkötelezettsége jelentett némi különbséget. A magyar irodalom egészére nézve azonban aligha vonható kétségbe ezen a téren a Károlyi biblia vezető szerepe továbbra is, már csak azért sem, mert legnagyobb íróink zöme a „reformata ecclesia”-hoz tartozott – *Kazinczytól és Kölcseytől Aranyig, Jókaiig, Keményig, Tompáig*.

Kölcsey költői és teoretikus, sőt politikai életműve is enigmatikus jelentőségű ezen a téren, tehát ha csak a bibliához is kapcsolódó „teologizálásra” szűkítjük figyelmünket: egyszerre összegez és az új kor mentalitásának megnyilvánulása. Ifjan elkezdett és érett férfiként befejezett *Töredékek a vallásról* című esszéje hiteles képet ad a XIX. század elejének ama szellemi irányáról, amely a legjobbaknál szinte a teljes században jellemző lesz: a hit kérdéseinek megítélésakor radikálisan hátrítják a „teológiai partikularitás” hagyományos kereteit, s helyettük a „világosodás” morális emelkedettsége lesz a döntő. *Kölcsey* alapműve jóllehet több helyen is citálja egyfelől hely jelölés nélkül, tehát mint a közműveltség természetes példaanyagát a Szentírást (Máté 28. 19., Lukács 18. 22. rövidítve stb.), másfelől pontos utalásokkal téve ezt (l. a hitről való bizonyágtétel esetében kilenc újszövetségi helyet emel a szövegbe), a reformációt is besorolja a világtörténet azon eseményei közé, amelyek a megosztottságot a „vallásbeli

tűrhetetlenségig” fokozták, s az evangéliumi szeretet helyett az erőszakos kirekesztést is vállalták: „A gondolat: ’egyedül ezen hitben van idvesség’ az emberi romlott szívében ezer rosszaknak, ezer iszonyító történeteknek kútfejjékké változott.” (Egyik *Kazinczynak* írt levelében: „visszattem magamat a reformationnak vérengző korába s mindazon irtóztató eseteket végig futván elmémmel, azt kérdeztem magamtól, mi jobb? a gonoszt elszenvetni-e vagy jó után újabb gonoszokon keresztül törekedni?”) Utolsó nagy erkölcsfilozófiai művében, a *Parainesis*-ben – noha tagadhatatlanul áthatja azt az evangéliumi morál – nyoma sincs a bibliás szöveghagyománynak.

Ezzel szemben lírai életművének két szembeállítható véglete nyílt, s szinte rafinált „engedmény” a bibliai üzenetnek. Mindkét vers ugyanabban az évben készült. A *Vanitatum vanitas* a korai romantikus pesszimizmus alapverse, s mint ilyen idézi meg a XVI. századi reformáció ótestamentomi szigorát. A létezés és minden emberi törekvés hiábavalóságát részletezi gazdag magyar és egyetemes történeti ismeretanyag felsorolásával. A cím, valamint a kezdő és záróstrófa utolsó sora a *Prédikátor* Salamon könyvéből való (1. 2., 12.10. stb.), de a tartalom nélküli üresség, a tünékenység és a látszatvilág metaforáinak (pára, bolygó fény, harmat, buborék, gőz, lepkeszárny, sóhaj stb.) legtöbbször megtalálja a maga párhuzamait (főleg) a *Zsoltárokban*, *Ézsaiásnál*, *Jeremiásnál*, a *Példabeszédekben*. (A verset majd’ kétszáz év múlva újrajrja – ószövetségi indulatait felerősítve – *Orbán Ottó* és a „hiábavalóság”- „hiába-valóság”- „hiába valóság” szójátékos különbségtévesztésével majd *Veress Miklós* él egyik korai, egyébként a barokk katolikus *Nyéki Vörös Mátyásnak* dedikált, versében. És ott „a vers” a „hitehagyott” – emlékezetre érdemes – kommunista költőnél, *Benjámin Lászlónál* is.)

Kölcseyre már alighanem ráillik a később *Jókait* erő minősítés, a „kálvinista aufklarizmus” és mégis ő az, aki a magyar biblikus hagyományt a leghatásosabban összegezi egyetlen versben, a *Himnuszban*. Az Istenhez szólás, azaz az ima, mint lírai szerepvállalás a műfaj és indulatmenet meghatározója és ez a szöveg minden pontján kapcsolódik az ó- és újszövetségi előzményekhez, és így a magyar XVI. századi protestantizmus nemzetkarakterológiai hagyományaihoz. Biblia és nemzeti önismeret példátlan egysége ez a vers, amivel szinte bibliai szöveggyűjteményt lehetne párosítani. Kezdve Isten megszólításának zsoltáros példájától, a „szószóló” szerepének előzményeiig Mózesnél (2 Mózes 8. 28.), Jeremiásnál (21. 2.) Ámosnál (7. 2.), a Jézus Krisztussal való azonosításig (1. János 2. 1.); az első versszakban „ott van” 5 Mózes 28. 2-6. és a 35. zsoltár; s nincs olyan kulcsszava a versnek, ami mögött ott ne lenne az Ó- és az Újtestamentom: Isten, áldd, bőség, védő kar, ellenség, hazát nyerni, ért kalász, rabság, tenfiad, bűn, vérözön, nyíl, magzat, harag... És folytathatnánk illusztrálva azt, hogy a Károlyi–biblia olyan nyelvi összegezés és kánon, amiben szétválaszthatatlan elegyet alkotnak a magyar szókinccs alaprétégek elemei és azok a kifejezések, fordulatok, amik a XVI–XVII. század nyelvének spirituális rétegét örökítik át a századokon. Anekdotikus elem az a jelentéstani vita, ami oly groteszk módon éppen a Rákosi-korszak legsötétebb éveiben ment végbe a nyelvészeti szak-sajtóban. A kérdés az volt, hogy a vers 3. sorában „feléje” vagy „föleje” a helyes olvasat.

(2 Mózes 6. 6., 5 Mózes 4. 34., János 12. 38., Apostolok Cselekedetei 13. 17. stb.) A biblia nem ad megfellebbezhetetlen választ, ám egy korabeli sajtó tudósítást a nyelvész szakmának is el kellett fogadjon végső érvként. A Szabad Nép 1952. február 24-i száma tudósít a honvédelmi miniszter-helyettes beszédéről a Szovjet Vöröshadsereg 34. születésnapján: „Mi magyarok a legtöbbet kaptuk a Szovjet hadseregtől, amit egy nép csak kaphat. Leverte kezünkről a rabbilincset, s helyébe a szabadságot adta. Erős védőkarját tartja felettünk, hogy megizmosodhassunk.”

*

Stílszerűen szólva: *Cs. Szabó László* az emigrációban (a „bujdosásban”) *Arany János* „a mi Töránknak” nevezi. És való igaz, bárki is próbálja meghatározni a magyar nemzetkaraktert vagy a magyar nyelv „jellegét”, óhatatlan, hogy ne *Arany János* műveiben és magatartásában találja meg a legfontosabb példákat. És őt említi elsőül mindenki, aki a magyar szellemiség és kultúra biblikus mélységeibe óhajt betekinteni: nála minden egybevág – a társadalmi helyzet, az ízlés, az iskola és az önművelés sajátos szerkezete, kisközösségének vallásos és morális elkötelezettsége, s alighanem még arra a felvetésre is bizonyíték lehet, mely szerint az alföldi magyarságnál a kálvinizmus ótestamentumi meghatározottsága azért oly erős, mert összekapcsolódik a pogány hiedelemvilág mélybe húzódott emlékeivel. (A Toldit éppen úgy rokoníthatjuk a bibliai Dávid hőstétével, mint egy keleti táltostörténettel.) Egy századelős református kollégiumi értesítő ezzel a pátosszal fogalmaz: „Mint Achillest a Stix folyóba Thetis, úgy főröszttötte őt – Aranyt – naponként kegyes édes anyja abban a vízben, mely a Szentírásban csörgedez, s mely a lelket sérthetlenné teszi...” (Tudjuk, kevés költőnk volt oly sérülékeny lelkületű, mint ő...) Számtalanszor idézték gyermekkoráról tett vallomását: „...az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tájja gyöngye lelkemnek...” és „...a bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is...” És – mondhatni – egész élete kálvinista körökben zajlott, a családi, baráti, kollégialis együttlétektől az akkori Akadémiáig (amelynek kálvinista vezérlete még azt is jó néven vette volna, a korabeli bon mot szerint, ha az esztergomi érsek és a pestbudai főrabbi is reformátusok közül választott volna ki...). *Arany*nál a biblia tudása a lehető legtermészetesebb rétege a műveltségnek, olyannyira, hogy soha nem kell hivalkodnia vele, és éppen olyan fesztelenül emel verstárggyá szentírási alakot, ahogy hagyja, hogy szavai közé beszivárogjanak a szent helyek szövegüzenei. *Pollák Miksa* rabbi komoly monográfiát szentelt ennek a témának (ahogy *Tompa* és *Madách* bibliai kapcsolatainak is). Példák tömegét idézhetnénk ez alkalommal is. A Ráchel mottójaként pl. meg is adja a forrást: Máté 2. 16., 18., a Fiamnak ki is emeli az idézetet: „Lelj vigasztalást a szent ígében: / 'Bujdosunk e földi téreken.’” (A számtalan szóba jöhető példa közül: 1 Krónika 29.15., 39. Zsoltár 13., Zsidókhoz írt levél 11. 13.) Az első lopás első sora: „Ki ruházta fel a mezők liliomát?” – Máté 6. 28. (Talán még az sem véletlen, hogy ez a népnevelő-moralizáló kistörténet abból az evangéliumi szakaszból veszi az argumentációt, amelyben az Úr imádsága található.) A Széchenyi emlékezete említi Lót (1 Mózes 19. 26.) asszonyát és Kaint (1 Mózes 4. 1.) és macskakörmök közt idézi Hóseás prófétát (4. 6.): „Elvész az én népem, elvész – kiálta –

/ Mivelhogy tudomány nélkül való.” A Rózsa és Ibolya is spontánul írja le a magyar közsővő vált újtestamentumi nevet: „Ne feledkezzenek a szegény Lázárrul, / Mint elfelejtkezett Rózsa Ibolyáru.” – Lukács 16. 19-25. A Domokos napra a szülői iránti szeretet hangsúlyozásával emlékeztet a Máté 15. 4-re. Van, aki még a Katalin „Szemem világa volt a lány” sorhoz is odailleszti Máté (5. 29.) és Márk (9. 47.) apostolokat, s olyan szakolvasó is akadt, aki a Buda halála fejedelemisszonyi viszályában Rákhel és Lea konfliktusát látja újraéledni. (1 Mózes 30.) És így a végtelenségig.

Mégis és mégsem – a lényegét alighanem a jó emlékezetű *Karácsony Sándor* fogalmazza meg: „*Arany Jánosnak* a bibliussága falusi és népi eredetű... Nem külső-képpen, azaz bizonyágtévő vallásosság ez, és nincs is benne a megtérés és újjászületés szenzációs mozgalmassága sem. Ősöktől reászállott örökség ez és magától értetődő... Képzletvilága és erkölcsi felfogásai (is) gazdag bibliai elemekben.” Hitvallás helyett az erkölcsös életvitel követendő parancsa, transzcendencia helyett mély hagyomány-tudat, a spiritualitással szemben a tragikus lételfogás állandó kísértése, egy olyan rejtelkedő egzisztencializmus, amely nem tapogatózik Jézus felé. Mi sem jellemzőbb, mint az az általa is említett verstörténeti tény, mely szerint a Családi kör *Burns* Szombat estéjének egészen közvetlen hatására íródott, ám ő az ihlető protestáns áhítat felől inkább a patrióta közhangulat irányába mozdította a verset.

*

Azt tartja a fáma, hogy az a komáromi ház, ahol *Jókait* megkeresztelték, a vallás-üldözések idején a reformátusok titkos találkozó helye volt. Az író vallásosságának, az ekléziához való kötődésének ez az életrajzi adalék akár jelképe is lehetne. Jókai számára a reformátusság a magyar múlthoz való kötődés családián bensőséges keretét jelentette (életében Komárom után jön Pápa és Kecskemét – csak ezután Pest, meg a nagyvilág): gazdag magyar nyelvet, bibliás műveltséget, a zsolttárok ismeretét, elemi közös tudást tehát, ide értve az erős normakövetést is, a hazafias kitartás és a hit megtartásának hősies emlékeztetőit, azaz: a szilárd közéleti morált, alakokat is, akik mindezt képviselik tehát, történeteket, értékeket és százados rítusok emlékét. Vallásosságának jellege a liberális kor tendenciáihoz igazodó, mondjuk „kulturprotestantizmus”, ami érdekesen elegyedik a maga sajátos romantikus transzcendenciájával, a mindenféle forrásokkal kapcsolatba hozható panteizmusával. Józanság és alkalmi elragadtatás keveredik nála. „Fatalista vagyok, omenekben, predestinációban hiszek... Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg, hogy theosophistává lettem.” Nyoma sincs benne felekezeti elfogultságnak, mindig a nemzeti elkötelezettség a mértékadó, illetve a bizonyosság a lét – Isten, ember, természet – szerves egységében. Nincs egyetlen konkrét „vallási” tárgyú műve, de olyan sincs, amiben valamiféle vallási-hitbeli kérdés ne érintődne. Mindazonáltal: legremekebb alakjai – a Baradlayak, Kárpáthy János, Garanvölgyi Aladár, Timár Mihály, Berend Iván stb. – mind protestánsok, sőt kiszámolták, hogy összes névről ismert pozitív alakjának nyolcvan százaléka református.

És a szövegek? Kis gyermek korában otthon is mindig a zsolttárokat hallotta, apja minden reggel a „Szikszaiából” imádkozik. *Mikszáth* írja hétéves korában írt versiké-

íról, hogy „Valóságosan érezzük azt a levegőt, mellyel a *Jókay*-ház telítve volt, szinte kicsengenek e picinyke felköszöntőkből ama zsoltárok, melyeket Jókayné asszony a pergő rokkája mellett énekel.” Lehet-e jellemzőbbet idézni tőle – noha a teológia alighanem kitenne egy-két csöndes kérdőjelet –, mint ezt: „Erős várunk nekünk az Isten. Benne van e dalban minden, ami az embert a föld sarából fölemeli: a szabadságvágy, a hazaszeretet, a testvérvonzalom, az önfeláldozás, a jellemerő, egész fel az istenimádásig. Kihívás a haragos bálványok ellen, akár a földön laknak, akár a túlvilágon.” (Zsoltárok 18. 2., 46. 2., 8., 91. 2.) A Szentírás állandóan jelen van Jókai munkáiban, de nem mint valamiféle teológiai „forrásgyűjtemény”, ideológiai „argumentumtár”, hanem mint a magyar nyelv nemesen archaikus rétegének szószeredete, amire önkéntelenül és óhatatlanul ráfordul az írói beszéd. És tekintve azt, hogy a „*Jókai*-olvasás” máig a magyar irodalmi kultúra alighanem legerősebb meghatározója, elmondható, hogy a mai köznyelvben észrevétlenül szerephez jutó biblia utalások jó részénél *Jókait* gyaníthatjuk közvetítőnek.

*

Mi sem jellemzi jelképebben a XIX. század szabadelvű légkörét, liberalizmus és demokrácia kettősségének szellemi honfoglalását, mint az, hogy a századközép legnagyobb költőjét, *Petőfit* szinte egyáltalán nem és legegységesebb drámájának szerzőjét, *Madáchot* csak egy erős paradoxon keretében lehet a magyar bibliai hagyomány vonalához társítani. *Petőfi* teljes közömbösséget mutat a bibliaolvasás terén, és a XIX. század költőin kívül nem is szokás egyéb versét emlegetni a bibliával való kapcsolata vizsgálatakor. Itt is inkább romantikus közhelynek mondható a magyarság és bujdosó zsidó nép alkalmi azonosítása és Mózes népvézéségének (2 és 4 Mózes) az elhivatott költő szerepébe való áttemelése. *Madách* – aki utolsó drámája főhőséül szintén Mózeszt választotta (itt a zárójelben említhető a két fontos kortárs, *Tompától* a Gróf Mikó Imréhez és *Erdélyi Jánostól* az Izráel éneke, amelyben a nemzet végső szétszóratásától rettegve fordul az Úrhoz a zsoltárok panaszával, és *Kodolányi János* száz évvel későbbi regénye, Az égő csipkebokor is), nos, *Madách* fő művében, Az ember tragédiájában is inkább egy világtörténelmi látomás kulisszájának tekinthető az ószövetségi keretjáték, mint a valami konkrét bibliás üzenet színi terepének. Az azonban megjegyezhető, hogy *Madách*, akit faluja katolikus plébánosa keresztelt meg (bár az egyik keresztstülője az evangélikus lelkész volt...) a Hetedik színben (Konstantinápoly) a máglyára menendő „eretnekeket” és az őket kísérő „barátokat” a XXII. és a XXXV. zsoltár szavaival „énekelteti meg”, de nem valamelyik verses zsoltárt adja a szájukba, hanem a betű szerinti Károlyi-fordítást.

*

A magyar vers és a magyar elbeszélés két nagy összegezője, *Arany* és *Jókai* mellett a XIX. századból a legtöbbet emlegetett „bibliás” szerző, az élete javát vidéki református lelkészként leélő *Tompa Mihály* volt. Régen nem emlegetik őt úgy, mint hajdan, a századközép nagy költőtársából *Petőfi* és *Arany* társát, bár allegóriái kikezdhethetlen darabjai a századközép lírájának és ezek mellett hangulatlírájának is vannak értékes darabjai. Biztosan állítható, hogy nagyszámú bibliás verse nem hivatali

kötelveiből született, jóllehet egy részüktől nem áll távol a kegyes didaxis. Említi pl. Jóbot, de csak egy hasonlatban (A szeretet), nem gondol arra, hogy önnön tragikus sorsához benne lásson mitikus példát. Ezzel szemben Az új Simeonban olyan szerepverset alkot (a Lukács 2. 25-34. nyomán), amiben a várakozás kínja megrázóan elegyedik a beteljesülés hozsannás reményével. *Tompa* nagyon sok verset írt, egyenetlen színvonalon, és ez az ítélet vonatkozik bibliai tárgyú vagy bibliai utalásokkal élő dolgaira is. A Feddőzés pl. papi-népnevelői dorgatórium, ebbe szövődik bele egy sor az Úr imádságából és a XXIII. zsoltár híres kezdőszakasza. A Régi történet az Exodust írja újra, arra téve a hangsúlyt – intésként a magyarságnak –, hogy a rabság bizony lelkileg is úgy eltorzíthatja a szenvedőket, hogy az elhagyott egyiptomi „vörös-hagyma” értékesebbnek tűnik, mint a bujdosás kínjaival kivívott szabadság. (4 Mózes 11. 5.) És említhetők afféle „lelkipásztoros” versei, mint a Heródes vagy A gyülekezetben, eme utóbbiban a templomi tanítás emelkedettségét a folyamatos bibliai utalásrendszer biztosítja: „mint a szarvas a szép, hűvös forrásra” úgy siet a nép „a szent tornácba”, „fölszeng a királyi zsoltár”, „vesszöd ha sújt, karod ha dorgál” stb.

*

Kemény Zsigmond volt az az írónk a XIX. század második felében, akinek tragikus világméretű idegen minden affektáció, „igazodás” a korabeli európai filozófia mind sötétülőbb egzisztencialista törekvéseihez, nála minden eszme és érzelm „belül”, a „mélyben”, saját poklában keresi az írói témákat; alkata és gyermekkora ebben éppoly meghatározó, mint a folyamatosan újraélt erdélyi múlt, ezért is ő az egyetlen, aki hitelesen tudta megidézni a sötét és véres protestáns erdélyi századokat. A rajongók és az Özvegy és leánya egyszerre utal vissza *Bethlen Kata* korára és előre – mondjuk – *Sütő András* felé, aki ugyanabban a mezőségi faluban, Pusztakamaráson, cseperedett fel, ahol a nagy előd sírkövét folyamatosan döntögetik a földre a többségi lakosok, és ugyanott szívhatta magába a reformációt, mint „tudást”, „eszmekört” és „magatartást”, mint nagy elődje, a nagyenyedi kollégiumban, és aligha véletlen, hogy napjaink legjobb elbeszélője, *Szilágyi István* is *Kemény* nyomán teremti újjá a „református regényt”, ő viszont zilahi származék, *Ady* szellemiségének felnövelő városából való.

A vallás és a vallásos képmutatás, a csöndes hit és a pusztító fanatizmus *Kemény* nagyregényeiben azon korban találja meg a maga történeteit, amikor minden felekezetnek meg kellett erősítenie önmaga politikai pozícióit és helyét a lelkekben. S amikor a – széltében hozzáférhető anyanyelvű – Biblia már éppen úgy lehetett a magányos elmélkedés forrása, az emberi összetartozás biztatója, mint fegyver az „ellenesség” elpusztításának igazolására. Özvegy Tarnóczyné alakja *Németh Lászlótól Szentkuthy Miklósig* egyaránt izgatta a legeltérőbb világlátású újabb írókat. Rendkívüli árnyaltsággal ábrázolt jellemének a „biblikusságra” szűkíthető alapellentmondása az, hogy lehetsé-e hívő lélek szeretet nélkül. A válasz Jézus parancsa értelmében (Máté 22. 37-39.) természetesen: nem. Szeretet nélkül a hit merő alakoskodás lehet, hamis rajongás, és így kiszolgáltatódhat a legnemtelenebb érzelmeknek és indulatoknak, s lehet az ember a vak végzet eszköze. Tarnóczyné is „az Ótestamentumból csak a ke-

gyetlenség szellemét szívta magába” – írja egy régi értekezés. Alakja bízást típusnak is vélelmezhető: a legnemesebb hit is eltorzul a túlzásoktól, a türelmetlenségtől. Az Özvegy és leányát szinte hálószerűen fonják át a bibliai utalások és idézetek. Már a bevezető lapokon ott áll Mózes öt könyve, Ruth és Hababuk próféta neve, a Sáron rózsája az Énekek énekéből, a giliádi balszam (1 Mózes 37. 25., Jeremiás (8. 22. stb.) és Jézus szenvedése... Aztán ott van Ábrahám pátriárka neje (mint kép a falon), Abigail izgalmas életéről (1 Sámuel 25. 3-) egy vallásos énektöredék, egy álarcos bál jelmezei között Delila (Bírák 16. 4-) meg mások, egy váratlan idézet (mint társalgási formula): 1 Sámuel 13. 13. „Ó, Saul király, de bolondul cselekedtél”, aztán Éli főpap gonosz „magzatai” (1 Sámuel 2. 12-). És íme egy különös jelenet: *Rákóczi* fejedelem arra kéri udvari káplánját egy vadászat szünetében, hogy olvasson valami a „szentkönyvből”, mert „kipihenni, megfrissülni akarék az ige által.” Ám midőn a pap belekezd – nem kis merészséggel – Náthán Dávid királyt „feddő” történetébe (egy leheletnyi rövidítéstől eltekintve betű szerinti pontossággal idézve Károlyit: 1 Sámuel 7. 8-), ura félbeszakítja, s olyan „helyeket” kíván hallani, amelyek „önmérsékletre és alázatosságra” tanítanak. S következik kilenc sor a veszedelmet oly drámaian festő 22. Zsoltárból: „Körülvettenek engemet Bazannak erős bikái...” És tucatjával írhatók ki még a példák (zömmel az Ószövetségből), annak illusztrálására, hogy egy XVII. században játszódó regény nem nélkülözheti a Bibliát és *Károlyi* magyar nyelvét, persze csak akkor, ha az „anyanyelvi szinten” van jelen kétszáz év múlva is, a megírás idején.

Némileg eltérőnek mutatkozik ettől *Kemény* utolsó – és alighanem legösszefogottabb – regényében, A rajongókban a bibliai szöveghagyomány. A téma az erdélyi szombatosok, és vezérük, *Pécsi Simon* kancellár tragikumja (amely természetesen *Móricz* Erdélye mellett, majd *Páskándi Gézának* is drámatémát ad: a Szekértől elfutó lovakban, hogy ezzel protestáns erdélyi trilógiává fejlessze korábbi darabjait: Vendégség és Tornyt választok cím alatt megjelenteket), amely arra alkalom az írónak, hogy a kismemzeti politika szűk mozgásterének szellemi és morális torzulásait ábrázolja, ami az egész társadalom mentalitását, a legintimebb magánemberi viszonyokat is megfertőzi, sőt valóságos lelki epidémiát okoz. Mivel egy szektának vagy szektának minősített csoport áll a történet központjában a XVII. század első felében, szükségszerű a bibliai nyelv jelenléte, az állandó hivatkozás a szent szöveg éppen aktuális helyeire, nevekre, szüzsékre. Elég csak jelzésként leírni közülük: ammoniták, Sáron rózsája, Jefta, Judas Iscariotes, Ananias, Geházi, a pusztai vándorlás, Hermón stb., stb. Megjegyezhető, hogy amikor *Pécsi Simon* orgonaszó mellett a XXII. zsoltárt kezdi énekelni, akkor *Szenczi Molnár* szövegét hallhatjuk.

A rajongók attól kuriózum a bibliai hagyomány korai történetében, hogy egy különös szerepjáték kerete is egyben. A protestantizmus legszélső lehetőségei felé tájékozódó hívek, az üldöztetés nyomása alatt oly mértékben válnak megszállottá, hogy gyarló életükkel újra próbálják élni János Jelenéseit. A fenyegetettséget oly erősnek érzik, mintha már majdnem-majdnem rájuk virradna az apostol jövendölte millenium, Krisztus országolásával. *Kemény* legjobb lapjai közé tartoznak azok a jelenetek,

amikor groteszk módon egybejászatja a biblia utolsó könyvének „szereplőit” az erdélyi együgyűség rögeszméinek szerepkényszerével. *Pécsi Simon* könyvtára a helyszín, a nagyúr kedvelt tartózkodási helye: „A vele átelleni karszékben egy angyal ül Thyatirából, kinek teljes neve: Jonathán-Elázar-Judás-Makkabeus.” Aki pedig nem más, mint bizonyos Jaskó Pál Udvarhelyről, némileg ragyás arccal, de „delejesen” villogó szemmel. Ugyanis „a szombatosok szokásához tartozott, az ótestamentumból egész névkoszorúkat aggasztani magukra”, illetve „szerették főbb egyházaikat azon városokra átbérmálni, amelyekhez Szent János intő levelet küldött.” Aztán itt van a fő szerephez jutó szárdisi angyal – Nagyrapoltról vagy a mennyei Jeruzsálemből? –, Ananias-Azarias-Nisael-Szombaton viaskodó, alias Szőke Pista... S míg előttünk a választott magyar idő minden kiábrázolt nyomorúsága, köz- és magánéletének minden szépsége és ferdesége, az író akkurátusan jelzi a lapok alján: „Mondja a megváltó Szent János Mennyei jelenése III. részének 15. versében. K. Zs.” vagy „Szent János: Menny. jel. XX. rész 4. és 5. verse. K. Zs.” Így jött létre borzalom és bizarréria, boldéria és bábjáték bámulatos elegye Erdély XVII. századi valóságában és az Apokalipszis szövegterében.

*

Több mint különleges szellemtörténeti tény, hogy a mind kétkedőbb és „hitelhagyóbb” XVIII. és XIX. után a XX. század eleje mutatja föl azt a költőt, aki mintha maga volna a századok során a református biblia legigazibb és legelszántabb olvasója. Még elgondolni is különös, hogy az új nagyvárosi időknek egy olyan művésze, akinek mindennapjaitól mi sem állt távolabb, mint a kegyesség, vagy akár a polgári visszafogottság, akit oly sokan és sokáig a modern „romlottság” megtestesítőjének tartottak, aki oly gyakran „igazodott” a liberális kor „elvárásaihoz”, semmi máshoz, sőt talán senki máshoz nem ragaszkodott annyira, mint a bibliájához, amiben se nem a vigaszt kereste, se nem Isten valóságának bizonyítékait, hanem – talán – a magyar idők teljességét, amit egyszerre sugalmaz egy magát örökérvényűnek feltüntetett szókinccs és grammatika, valamint Isten választott népének, az ószövetségi zsidóságnak a Messiás-váradalma és Isten minden nemzetre kiterjedő új testámentomának Messiás-bizonyossága. Aki magát „utolsó magyar”-nak címkézte, a folyamatos biblia-közelségben érezhette azt, hogy a „történetnek” talán még sincs soha vége, hogy talán a biblia, mint tudomásul vett mítosz ad valami esélyt fajtája megmaradására. „*Ady* teológiája” (*Németh László* szavával), azaz *Ady* istenhite, *Ady* kálvinista elkötelezettsége száz éve kimeríthetetlen témája a magyar történeti eszmélkedésnek. „Paradox, szakadozott, szakadókos”, mondják, meg azt is ellenbizonyítékként hozzák, hogy „Isten”-re „Nincsen” a rím, esetleg azzal a paradoxonnal érvelnek a hite meglétére, hogy „tagadással állítja Isten létét”. Ha ez a kérdés eldönthetetlennek is bizonyulna, az biztos, hogy a biblia senki magyar íróhoz testközelebb nem állt, mint hozzá. Élete bibliáját (hatodrét fekete velin kötés) utolsó születésnapjának éjjelén tépte szét, s amikor a kezdőlapot öccsének ajándékozta, azt írta rá ceruzával: „Eli, Eli, Lama Sabaktani? (Máté 27. 46.) Ez volt utolsó keze írása.

Ady élet egy a bibliával. („Állandó olvasmányom voltaképpen nincs is más, mint a Biblia.”) Tudjuk, hogy már kollégistaként erősen vonzódott a Példabeszédekhez, és bámulatos az a nyitottság, amivel a teljes Könyvet ismerte, számon tartotta, idézte. *Arany János* – az „apakomplexummal” gyűlölt-rajongott nagy előd – egyetlen verse fölé jegyzett bibliai igét, *Adynál ez* tucatszámra történt, zömmel élete végéfé. „Te előtted volt” – „Jeremiás”; A nagy Hitető – „Elolvasandó Máté apostol evangéliuma”; A titok arat – „János jelenései 17.”; A csodák föntjén – „János jelenései 8.9.”; Nem csinál sz házat – „Kronika I. könyve 28.”; A szétszóródás előtt – „Dániel könyve 11.”; Nincs itt ország – „Jóel próféta könyve, I. 4.”; Hal helyett kígyót – „Máté evangéliuma VII. 10.”; „Örvendezz, ifjú, ifjúságodban” – „Prédikátor könyve XII. 1.”; A gyülekezet sátorában – „Kronika második könyve. I. 6.”; Istenhez hanyatló árnyék – „Zsoltárok könyve 109.” – stb., stb. És mindenhol ott vannak a nevek, a bibliai történetekre utaló kulcsszavak, felsorolhatatlan mennyiségben és teljességigénnyel: Egy régi Kálvin-templomban („Megtörtetted a teste...”), „Ádám, hol vagy?”; Az Illés szerkerén, Lázár a palota előtt (a jellegzetes szecessziós szcenírozás mögött Lukács 16. 19-21.), Ruth, Delila, Sion-hegy, Baál, Absolon, Messiás(ok), Káin, Judás, Hágár, Kánánán, Pilátus, Sötét vizek partján” (137. Zsoltár 1-6.), A szerelem eposzából („Pál apostol mondta s te híven megtartod: / Hitedet megőrzéd s megharcoltad harcodd.”), és ama Mihály Rozáliának csodálatos sírfelirata, akitől a nagy betegségét kapta: „Kívánkozom elköltözni és lenni a Krisztussal, mert az mindennél jobb” – így áll Pál apostolnak a filippibeliékhöz írt levelében kicsit tágabb szöveggörnyezetben (1. 21-): „Mert énnékem mind életemben, mind halálomban nyereségem a Krisztus. Hogyha peniglen szükséges légyen énnékem e testben élnem, és melyiket válasszam, nem tudom. Mert szorongattatom e kettő között, kívánván elköltözni és lenni a Krisztussal, mert az mindennél jobb.”

1912-ben, a modernitás páváskodó gögje teljében, magát egy dologgal jellemezni akarván csak ennyit ír barátjának, a másik partiumi, pogányos mélységű kálvinistának, *Móricznak*: én egy „szentírásos ember” vagyok.

Két végső jegyzet.

Eleve tudtam és aztán írás közben folyamatosan észleltem, hogy esszévézlatomban túrhetetlen pontatlansággal keveredik több szempont. A „Biblia” mint egyetlen kulturális szöveghagyomány, a Károlyi-biblia mint irodalmi és népnylevi tradíció; elhatárolás nélkül elegyednek a definiálatlan felekezeti szempontok és némely szakaszokat, egyes íróportrékat erősen átszínezi az, hogy életüket mennyire határozza meg a hit, műveiket a hithez való viszonyuk. Úgy gondoltam, s gondolom most is, hogy éppen ebben az ünneplésre szólító esztendőben nem sok értelme lett volna egy merőben csak a Károlyi-hagyományra, azaz a nyelvei és filológiai kérdésekre összpontosító magyar irodalomtörténeti beszámoló. A lényeg veszett volna el. Éppen Károlyi könyvének nyelven túli jelentése.

Az *Ady* utáni XX. századi irodalmunk és a Biblia kapcsolatairól egy másik – ennél sokkal brutálisabban személyes hangú és befejezéséhez közelítő – esszében készülök

számot adni. Kényszerűségből és nem pusztán szeszélyből változik a modor: a „téma” számomra „szakszerűen” feldolgozhatatlan. És alighanem nemcsak én állok megrettenve a kihívás előtt. Marad tehát mint „információs bázis” az olvasás személyessége, az „adatokkal” való találkozás kezelhetetlen esetlegessége. Torz szövegem talán egy-egy bekezdés szintjén sugallhatja azt a spiritualitást, ami a „téma” szükségképpen „velejárója”, s aminek alkalmi megnyilvánulásaitól nem kívántam elhatárolódní, és talán egy-egy ismeretlen adat is örömet okozhat az elképzelt olvasónak.

